

GUNNAR IVERSEN

Bispegraven i Sjørring

– fortæller folkesagnet historie?

Rundt i landet har vi mange gravhøje fra vikingetiden, og på kirkegårdene findes fornemme gravsten. Men hvem ligger egentligt begravet i disse fornemme grave. Fra sagnstoffet og de kirkelige kilder kendes mange navne på store mænd og kvinder – men hvor ligger de begravet? Måske er der sammenfald mellem de fornemme begravelse og de gode navne. Gunnar Iversen forsøger her at give sit bud på, hvem der kan ligge begravet under det fornemme gravminde »Bispegraven« på Sjørring Kirkegård.

Næst efter Liden Kirstens grav i Vestervig er den såkaldte Bispegrav i Sjørring Thylands mest sagnomspundne middelaldergrav.

Hvem biskoppen var, om han i det hele taget var biskop, ved vi ikke. Vi har kun folkesagnene og det usædvanlige gravmonument at holde os til.

Sagnene fortæller at en biskop led skibbrud på kysten af Thy; pestramte blev han og hans overlevende rejseledsagere ført til Sjørringpræsten som kort tid efter lagde dem i graven.

En biskop, udhugget i relief på den fornemt formede gravsten, har sammen med sagnet givet navn til Bispegraven.

Fortjener Bispegraven i Sjørring navn af bispegrav?

Jeg har søgt at komme på sporet af en løsning på Bispegravens gåde. Min undersøgelse kan ses som et bidrag til diskussionen om hvorvidt folkesagnet fortjener respekt som historisk kilde. Jeg mener ja, på samme måde som journalisten respekterer rygter.

En biskop fra England – på vej til Irland?

Den tidligste beskrivelse vi har af Bispegraven i Sjørring stammer fra teologen og historikeren Erik Pontoppidan. Den indgår i den samling af indskrifter fra alle egne af Danmark, som han offentliggjorde i *Marmora Danica* 1739-41:

»Paa Kirkegaarden ved Sjørring træffe vi fire jevnslidende liggende Grave, af hvilke den første dækkes af en triangulair Sten, tre Alen lang og én Alen bred, lagt saaledes, at de to Sider ere tilgjængelige for Betragtning.

Paa begge dens Sider er der udhugget Billeder. Paa den ene nemlig et Billede af en Biskop, hvad man kan slutte af Bispedragten, Huen og Staven; paa den anden ses Billedet af en Kvinde i en gammeldags Kvindedragt. Med denne Sten ere to andre forbundne, hvoraf hver naar en Længde af to Alen, men en Brede af én Alen; de ere prydede med Korsets Tegn og andre Mærker. Samme Skikkelse har den anden og tredie Grav eller rettere Gravsten, naar undtages, at her ikke findes Spor af indhugne Figurer. Den fjerde Grav derimod dækkes af en firkantet Sten, hvorpaa man ser Korsets Tegn.«

Et sagn, tilsendt Pontoppidan fra Jylland og som på stedet skal være gået i arv gennem generationer, beretter at en biskop ved navn Mule ligger begravet her. Sammen med sin familie skal han have lidt skibbrud på den jyske vestkyst, da hans skib undervejs til Irland blev overfaldet af en storm. Han kom fra England, hvor han var blevet indviet til at beklæde bispedømmet blandt irerne. Mens han opholdt sig på Færggården, på holmen i den nu udtørrede Sjørring Sø, blev han udplyndret. To af møllereens sønner i Vang blev ført til galgen på

grundlag af biskoppens anklage, som senere viste sig at være falsk. Kort efter døde såvel bispen som hans familie af en smitsom pest, Den sorte Død, som ved den tid var trængt ind i Jylland.

Hvis man ellers kan fæste lid til sagnet, tilføjer Pontoppidan, så skete dette *»ved det Herrens Aar 1350, paa hvilken Tid hin bekjendte Farsot... hjemsoegte vore Lande«*.

I katolsk sprogbrug er en biskops *»familia«* ikke kone og børn, men som her, hans (medrejsende) stab. Er det kvinderelieffet – som forestiller en engel – der har skabt forestillingen om en biskoppelig familie – eller en nu forsvunden gravsten med det latinske ord *»familia«*?

En biskop fra Bremen – på vej til Vestervig?

Et andet sagn fra 1700-tallets første halvdel er meddelt af Wilhelm Rogert, der var sognepræst i Hvidbjerg-Lyngs 1728-50:

»Norden op til Sjørring Vold ligger et Stykke Jord, kaldet St. Andersens Kirkegaard, hvor ses paa en Ligsten en Biskop (som) menes at have været Biskop Mule, som paa Vejen fra Bremmen hid til Landet, hvor han ved Westervig vilde stifet et Kloster, led Skibbrud og flød til Land ved Thorup Strand.«

Eller kom han fra Antwerpen og skulle til Børglum?

Det er en husmand, Lars P. Eriksen, Hasing, der har givet os den flotteste indføring i den sagnverden, Thylands folkelige

tradition i 1800-tallet havde indhylllet Sjørring-bispegraven i. Sådant her fortalte han den til folkemindesamleren Evald Tang Kristensen:

»I bispegraven på Sjørring kirkegård er begravet en biskop, som menes at have ført pesten ind i landet.

Det havde været storm i flere dage, men så blev det godt vejr. To mænd fra Dolle-rup vilde nu gå ned til stranden for at bjærge, og da træffer de på et ruf, hvori lå en pænt klædt mand. De vilde først have dræbt ham, men så bad han dem om at lade ham leve og føre ham til præsten. De tager ham så og fører ham til Sjørring Kirke og kommer der, ligesom præsten og menigheden var gået ud af kirken.

Præsten lyser nu velsignelsen over ham, og straks efter dør manden. Kjødet falder fra benene, og de fleste af dem, der var til stede, blev syge og døde.

Men før han døde, havde han forklaret, at han var biskop, kom fra Antwerpen og skulde til Børghlum stift for at være biskop. Men han kom der jo ikke, nu skulde hans grav være i Sjørring. De to mænd, der bar ham dertil, de levede pesten over.

En 12, 13 måneder lå der en tåge over egnen, og i den tid rasede pesten. Det var en tro, at den, der kunde få solen at se, den kunde leve, og derfor holdt de dem ude, der kunde, men de fleste var jo så ringe, at de kunde ikke«.

Døde han Den sorte Død?

I sit store samleværk, Danske Sagn, optrykte Evald Tang Kristensen endnu to sagn fra Sjørring-egnen, der forbinder Den sorte Døds komme til Danmark med Sjørring.

Det første, meddelt af Morten Overgaard, Kjelstrup ved Thisted, virker som

en fortsat brodering på Lars P. Eriksens fortælling:

»Pesten skal være kommen i land her vester for Sjørring ved et skib, og den udbrød, da folkene kom ud fra kirken, efter at de havde begravet de skibbrudne. Præsten væltede først om, lige da han stod og kastede muld på ligene. Det tog dem lige så fast, de nyste tre gange, og så væltede de. Deraf kom den skik at sige: Gud velsigne dig! Folkene blev angrebne, blev helt sorte, og græsset blev også sort, deraf kommer navnet Den sorte Død«.

Det andet sagn opsummerer 1800-tallets folkelige tradition, der giver den strandede bisp en hovedrolle i dramaet om Den sorte Døds komme til Danmark. Tang Kristensen har det såmænd for Sjørringpræsten, pastor J. H. Madelung, der døde i 1882. Han gengiver sagnet således:

»På den sorte døds tid strandede et fremmed skib på vestsiden af Thy. Af mandskabet var de fleste døde, men nogle kom dog levende i land, deriblandt en biskop fra England, som trak sig tilbage for strandboerne, der nærmede sig, og i frastand lod dem forstå, at pesten havde raset ombord på deres skib, samt at han selv og de øvrige skibsfolk, der var komne iland, var syge og uundgåelig måtte dø, hvorfor han advarede dem fra at komme nærmere.

Kystboerne agtede dog ikke på advarsel-len, og følgen deraf blev, at de smittedes, og at pesten udbredte sig videre og også her i landet anrettede de største ødelæggelser.

Sagnet melder tilsidst, at den omkomne biskop blev begravet her på kirkegården, hvor der desforuden findes et andet minde om hin sørgelige tid i en fordybning på kirkegården tæt sydvest for kirken, der endnu kaldes pestkullen, og hvor der ikke findes spor af gamle grave, lige så lidt som den nuværende slægt har grave der«.

– eller blev han dræbt?

Et helt andet endeligt får den sagnomspundne biskop i Just Mathias Thieles 1843-60 udgivne værk: Danmarks Folkesagn. Per Skar gengiver 1968 Thieles Sjørring-sagn på denne måde:

»Sjørring sø i Thy stod før i tiden i forbindelse med havet... Thy var på den tid ofte hjem søgt af sørøvere, og det var som et værn imod dem, at kong Nilaus anlagde en borg ved søens sydøstlige ende... Da sørøverne nu faldt ind i landet igen, blev der udkæmpet et stort slag på søen, og herunder fik en biskop sit banesår.

Hans grav ses endnu på kirkegården; der er sat tre sten på graven, og på dem er der affildet en biskop med sin krumstav«.

Bisp Magnus af Vendel?

To af Danmarks mest sprænglærde historikere nogensinde, thyboen Jakob Langebek,

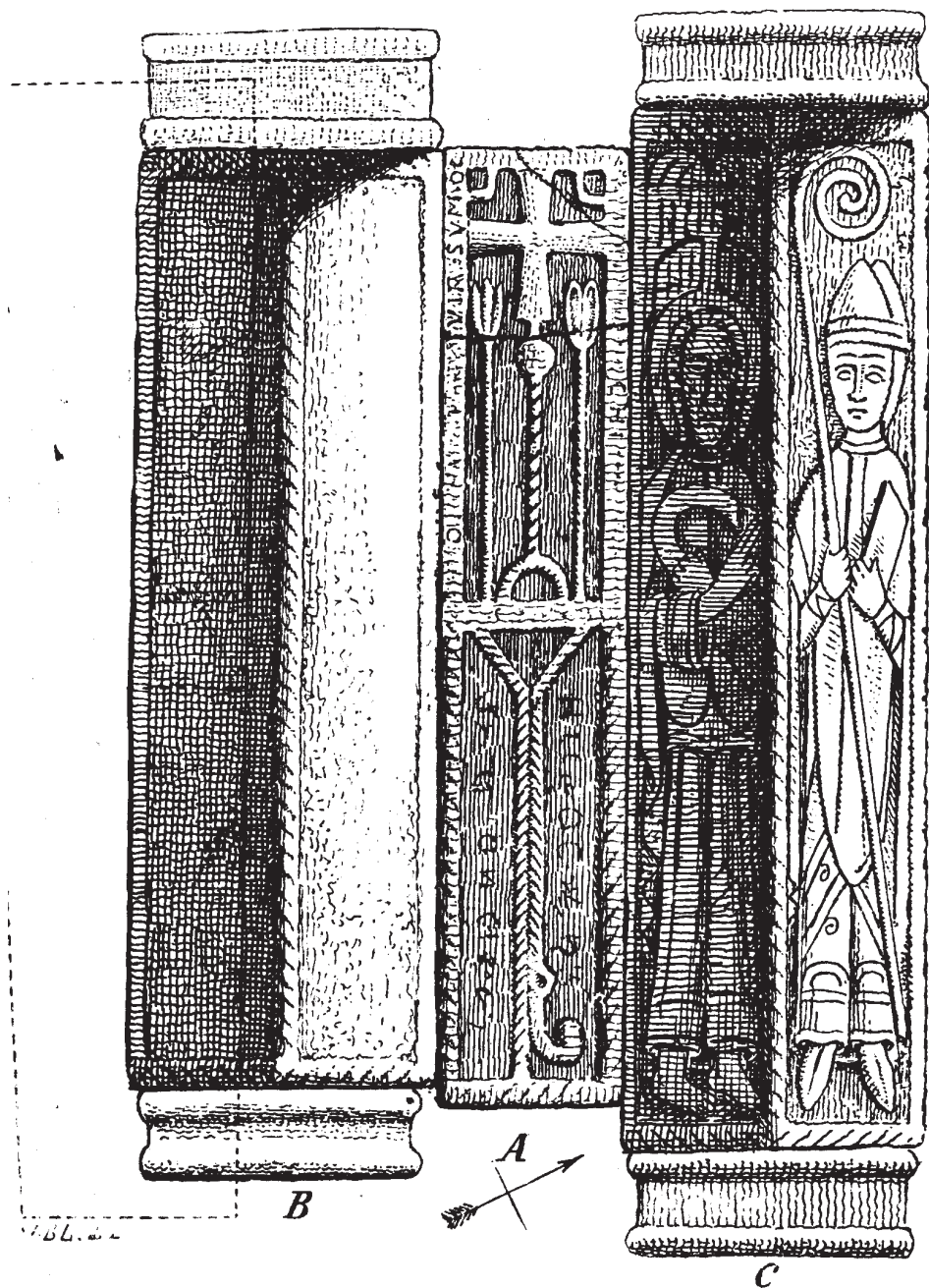
født i Skjoldborg 1710 og allerede i drengesårene en utrættelig indsamler af historisk stof, og hans mæcen i forbindelse med udgivelsen af samleværket »Scriptores rerum«, københavneren Peter Suhm (1728-98), identificerede bispen i Sjørring Bispegrav med den allerførste biskop over Limfjordsegene, Biskop Magnus af »Wendila«.

Noget bevis havde de ikke, men dog et belæg. De henviste til ærkebispesædet Hamborg-Bremens kirkehistoriker, Adam, der omkring 1080 skriver om indsættelsen af stiftets første bisp ca. 1065.

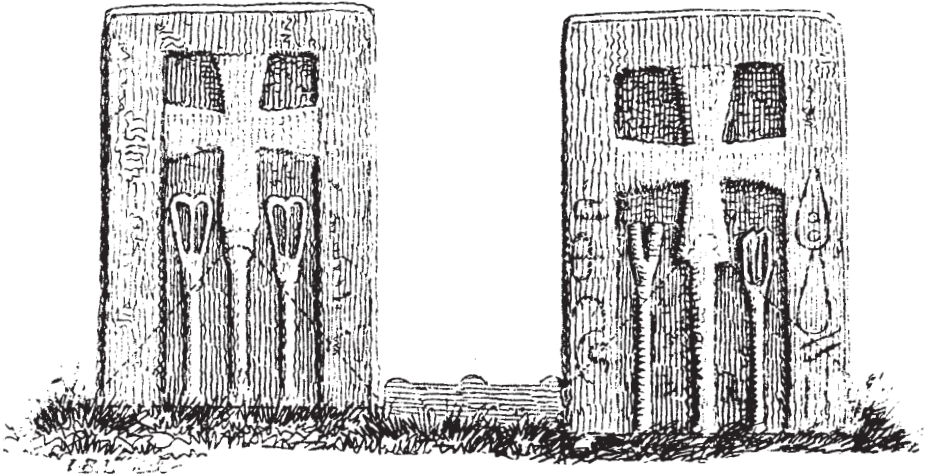
»Han (Ærkebisp Adalbert af Bremen) indviede Oddo (til bispesædet) i Ribe, Christian til Århus, til Viborg Heribert, og til Wendila Magnus, som han, da denne på vej hjem efter ordinationen led skibbrud på Elben, lod erstatte af Albrich«.

Navnlig Suhm fandt det ikke usandsynligt, at det virkelig er Børglumstiftets nyudnævnte biskop Magnus der ligger i Sjørring Bispegrav. Den historiske kendsgerning at han druknede i Elben på vej hjem

Löfflers tegning 1875.

Løfflers tegning af gavlsten med »lysene«.

fra indvielsen i Bremen, skulle så være forvansket af folkesagnet der lader bispnen lide skibbrud ud for Thy.

– eller Bisp Mule af Oslo?

Nu er det eneste navn, sagnene har på den skibbrudne biskop, ikke Magnus, men Mule. Her er vi på lidt mindre gyngende grund, eftersom en ny-ordineret biskop Mule faktisk led druknedøden under et skibbrud på Thylands kyst i året 1524.

Det fremgår af en optegnelse i den såkaldte Skiby Krønike, der efter Reformationen blev fundet indmuret i Skiby Kirke på Sjælland. Forfatteren menes at være den mest kendte reformkatolik Pøvl Helgesen, der her har nedskrevet sit syn på sin samtids historie, som han synes at have fulgt up to date. Om bisp Mules død anfører han dette:

»Den 24de dag i september måned omkom magister Hans Mule, der nyligt var viet til bisp i Oslo, ved et skibbrud ikke

langt fra Vestervig Kloster. Skibet var i den heftige storm kastet på grund, og da det sønderlages, sprang bispnen med 9 andre mænd i en båd, men alle druknede i den voldsomme søgang. De af skibets besætning, der havde klamret sig til vragsumperne, kom, som det ofte hændes, uskadte i land, da bølgegangen var taget af. Der gik det ord mellem menigmand, at bispnen havde endt sine dage på denne måde, som straf fordi han ved rænker havde opnået bispeværdigheden«.

De hårde kendsgerninger

Den 11. maj 1875 blev Bispegraven udgravet og undersøgt af middelalder-arkæologen Julius B. Løffler (1843-1904), der for den anatomiske del af undersøgelsen blev assisteret af distriktslæge, dr. med. P. Heiberg, Thisted.

I sin artikel om udgravningen skriver Løffler:

»Gravmindet danner altsaa, saaledes som det nu ligger, en af flere enkelte Dele symmetrisk sammensat Helhed«, bestående af »to Prismer, som mellem sig have en flad, aflangfirkantet Sten og for Enderne rektangulaire Stenplader... Den flade Sten synes altsaa ifølge dens Stilling nærmest at maatte betragtes som den egentlige Gravsten, og Prismerne som en Art Kenotafier, der ere knyttede til den, forat det Hele kunde danne et anseeligt Monument«.

Efter at have ført de tre gravsten til side, påbegyndtes udgravningen på det sted, hvor den flade midtsten havde ligget. Under skeletdelene af et ungt menneske stødte man på to gravkister af tilhuggede kampesten, begge stærkt forstyrrede efter tidligere udgravninger, men dog ikke mere end at Løffler hermed havde konstateret, at »der har ligget mindst to af samme Materiale byggede Grave tæt op til hinanden og i lige Dybde under Jordoverfladen«.

Gravene lå kun 12 tommer fra hinanden. Skeletdele fra den mest ødelagte grav var for få til at dr. Heiberg kunne udtale sig om den afdødes køn og alder, dog formodede han ud fra især tænder og muskelvedhæftninger, at den jordfæstede i den mere velbevarede gravkiste havde været en ældre mand af spinkel bygning, vistnok under middelhøjde.

Efter endt undersøgelse blev skeletdelene i de to grave efterladt i en bedre orden end det syndige rod, hvori de var forefundet, mens gravstenene blev lagt tilbage på de pladser de indtog før udgravningen, og som de stadig indtager.

Løffler, der også har udgravet Prins Buris og Liden Kirstens grav i Vestervig, var ekspert i middelalder-ligsten. For ham var det »utvivlsomt, at de Stene, som ere samlede under Navnet Bispegraven, maa henføres til Tiden mellem Aarene omkring

Midten af det 12te og Begyndelsen af det 13de Aarhundrede«.

Slet ikke nogen biskop?

Bispegraven synes altså at være eet stort gravmonument over to samtidigt afdøde, hvoraf i alt fald den ene er en mand, gravlagt omkring år 1200, snarere før end efter.

Den sorte Død kan altså ikke have lagt dem i graven. Den kom først til Danmark en halvandet hundrede år senere.

Den nyudnævnte bisp Magnus af Vendel led skibbrud en halvandet hundrede år før stenene blev sat over Bispegraven i Sjørring – og den ny-ordinerede bisp Mule af Oslo led sit skibbrud tre hundrede år efter.

Med andre ord: benytter man sig af folkesagnet i et forsøg på at skyde sig ind på den mulige historiske sandhed, må man konstatere at sagnet ikke rammer plet. Rammer det i det hele taget skiven?

Rummer Bispegraven overhovedet nogen biskop?

Man kan, som f.eks. Henrik Bolt-Jørgensen i skriftet om Sjørring Kirke gennem 800 år, lade sagn være sagn, uden hold i virkeligheden, og med et kvalificeret gæt antage at den biskop-smykkede gravsten er lagt over en lokal stormand, mest sandsynlig kirkens bygherre.

Heroverfor står imidlertid erfaringen, gjort af J. B. Løffler. Ham bekendt har vi »intetsteds Exempel paa, at Billedet af en Biskop eller anden højere Geistlig kan være udhugget paa en Ligsten, uden at den dækker eller oprindeligt har dækket over Vedkommendes Grav«.

For Løffler er der ingen tvivl om at relieffet på nordsiden af den nordre prismeformede gravstens to synlige skråflader viser os »en Biskop i fuldt Ornat med

Krumstaven i den høire Haand og den helige Skrift i den venstre, medens det paa Sydsiden fremstiller en kvindelig, bevinget Figur med Glorie...«.

Uden direkte at undsige eller modsige Løfflers erfaring, men så at sige ved at overhale den, afskriver redaktionen af Nationalmuseets opslagsværk, Danmarks Kirker (1940) folkesagnet sandhedsværdi med en erklæring om at gravmælet »*næppe*« er sat over nogen biskop: den på stenen udhuggede biskop er »*utvivlsomt*« den i datiden folkekære helgen, Sankt Nikolaus, som skal have været biskop i Myra i Lilleasien i 300-tallet. Sammen med figuren på sydsiden, som i Danmarks Kirke betegnes som »*en Engel med opløftede Vinger*«, er han formentlig anbragt som en art gravværn, i lighed med den biskop der afbildet på en nogenlunde samtidig gravsten fra Gesing ved Randers, og som bærer indskriften »*Nikolaus værne*«.

Skulle dette nu være det videnskabelige skær hvorpå tanken om at finde en historisk kerne i folkesagnetes vedholdende påstand om en skibbruden biskop i Bispegraven i Sjørring, må lide skibbrud?

Jeg mener, tværtimod!

Sankt Nikolaus

I den katolske legende om Sankt Nikolaus anråbes helgenen af søfolk i havsnød.

Hans dødsdag, den 6. december, fejredes i 1100-tallets Danmark med særlige gudstjenester hvori han især og mest udbredt, bl.a. i domkirkerne i Lund, Slesvig og Viborg, blev hyldet som den der fører de nødstedte i havn. Det skete med remsen: »*O beate Nicolae, nos ad portum maris trahe de mortis angustia*«, frit oversat:

»*O, den salige Nikolaus, før os frelst fra dødens fare til den sikre havn!*«.

Sagnet skibbrudne biskop blev ført frelst i land. At han altså undgik druknedøden har man i datiden klart set som et resultat af skibsmandskabets og hans egen bøn til sømændenes skytshelgen, Sankt Nikolaus.

Hvis biskopsrelieffet forestiller Sankt Nikolaus, tjener det altså snarere til at bekræfte sagnetes udsagn om et skibsforlis, end afkræfte det.

Det gælder også når vi vender os til englen på modsat side af stenen.

Englen med de fire vinger

Engle var en ny trend i Norden på den tid, gravmælet i Sjørring blev skabt.

Teologisk behandles de for første gang i det store latinske læredigt Hexaëmeron, skrevet af den danske Andreas Sunesen, som i 1201 efterfulgte Absalon som ærke-

bisp i Lund: englene blev til i skabelsesøjeblikket sammen med himlen, derefter blev de opdelt og inddelt i 9 engleordener.

Øverst i englenes rangklasser rangerer serafjerne, der har 6 vinger, og keruberne der har 4 vinger. To-vingede engle hører til de mere almindeligt forekommende, ja nogle middelalder-teologer fastslog eksistensen af en skytsengel for hvert eneste menneske, sågar for hvert græsstrå. Intet under at kunsthistorikere har påpeget de pladsproblemer, som de rigeligt mange vinger gav middelalderens billedkunstnere, der ofte valgte at klippe en vinge eller to eller, mere resolut, fremstille selv en ærkeengel som Gabriel som vingeløs.

Stenmesteren som udhuggede englen på Sjørringstenens smalle skråflade, kunne umuligt få plads til udbredte vinger; i stedet afbilder han vingerne over englens gloriøkransede hoved.

Det sete afhænger af øjnene der ser, men Løffler synes efter hans tegning at dømme at se det samme som jeg: en engel med fire vinger, en kerub.

Kerub er hebraisk og betyder »den, der går i forbøn« eller »viden«.

Slår man efter i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder for at få en skildring af keruber, henvises man til Ezekiels Bog i Det gamle Testamente. Her får man sågar en øjenvidneskildring, profeten Ezekiels syn, der indledes med ordene:

»Jeg skuede, og se, et stormvejr kom fra nord!«

Fire væsner, hver med fire vinger, fører ham på Herrens ord til de landflygtige, som i deres genstridighed ikke vil høre Herrens bud om at vende hjem og følge Herrens vedtægter og lovbud. Ezekiel skal tale dunder til dem.

Og Ezekiel taler om en »skærmende kerub«, og om at:

»Nu led du skibbrud på havet, på vandets dyb... og alt dit mandskab gik under med dig«. (Kapitlerne 27 og 28).

Og som faldt Ezekiel sagnfortællerne i munden, hedder det i kap. 33, 28: »de... skal dø af pest!«

En påfaldende overensstemmelse mellem Bispegravens billedtale og folkesagnet!

Helt at forkaste sagnene om den skibbrudne biskop forekommer ikke tilrådeligt; det ville indebære risikoen for at kaste barnet ud med badevandet.

Spørgsmålet er, om der et eller andet sted, i sagaer, i krøniker eller annaler, findes en beretning om en biskop, som sammen med sine rejseledsagere er omkommet i Danmark omkring år 1200, undervejs til eller fra Bremen, Børglum, Antwerpen, England, Irland...

Jeg søgte. Og fandt hvad jeg søgte.

I Sverres Saga.

Bisp Tore af Hamar – bispen i Bispegraven?

Bergen, sommeren 1195. De norske biskopper er indkaldt til møde hos Kong Sverre, Norges enekonge siden 1184.

Een mangler: Norges ærkebisp, Eirik Ivarsson. 1190 havde han søgt tilflugt hos sin danske kollega, ærkebisp Absalon i Lund, hvor han levede i landflygtighed til Sverres død i 1202.

Fra Danmark har de to ærkebisper sendt en klage over Sverre til Paven, udformet af deres fælles studiekammerat fra Paris, Abbed Vilhelm af Æbelholt: Sverre havde krævet og krævede fortsat at kirken skulle underordne sig kongen, hvis myndighed som samfundets og kirkens styrer Sverre hævdede var kongen givet af Gud, og at

gejstligheden derfor skyldte ham lydighed og troskab.

1194 stillede Pave Celestin sig på den fordrevne norske ærkebisp side og truede Sverre med ekskommunikation, dersom kongen ikke anerkendte kirkens retsstilling – hvad Sverre ikke gjorde. Herefter kunne ærkebisp Eirik lyse Sverre i kirkens band – hvad han gjorde.

Sverre reagerede med at lade sig krone af Norges biskopper med bisp Nikolas af Oslo i spidsen. I Sverres Saga, en biografi over Sverre som han i stor udstrækning selv dikterede, skildres Nikolas ved den lejlighed som perleven af Sverre. En samtidig engelsk historiker hævder at Nikolas kun under dødstrussel gik med til at vie den bandlyste Sverre til konge.

En fornyet klage fra ærkebisp Eirik's danske exil over »tyrannen« Sverre, fik den 18. november 1194 Paven til at band-

lyse de biskopper som havde kronet Sverre. Eirik kaldte derpå de norske bisper til sig i Danmark.

Men Sverre kom ham i forkøbet. På mødet i Bergen overtalte han Norges biskopper til, i stedet for at stå skoleret for Eirik i Lund, sammen med ham at forklare sig overfor Paven i Rom.

»Og det råd blev tat«, hedder det i Sverres Saga, »at sende mænd med breve til paven. For disse breve blev kong Sverres og alle biskoppers segl sat, som var tilstede der... Til den færd valgtes Tore biskop og med ham Rikard Svarte-mester; de fór med disse erender til pave Celestinus«.

Tore var biskop af Hamar siden 1189/90 og havde såmænd studeret i Paris sammen med Abbed Vilhelm af Æbeltoft. Sverre, der var opvokset i huset hos Færøernes biskop og selv uddannet præst, må have vurderet ham som den bedst egnede forhand-

Hamar Domkirkes ruin.

ler overfor den 90-årige Celestin, der i sine mødes med den tyske kejser 1196 karakteriseres som en »sej« forhandlingspartner. Det pavebrev, Sverre senere fremviste som resultat af Tores diplomati og som løste Sverre af kirkens band, blev af Celestins efterfølger i 1198 erklæret for falsk.

Selv kom Tore og hans rejsefælle aldrig tilbage til Norge. Sverres Saga, kap. 128:

»Vinteren efter (1196-97) kom biskop Tore og mester Rikard søndenfra Rom til Danmark, og med dem kom en kardinal fra Romaborg. Men de fik alle en braa (pludselig, hidsig) sygdom der og døde«.

Kardinal Fidantius døde i Skåne, den 19. februar 1197. Om Tore ved vi, at han døde den 31. august, men ikke hvor i Danmark.

Mit bud er: Sjørring. Bispegravens stil-mæssige datering stemmer overens med tiden for bisp Tore af Hamars død i Danmark. Sagenes omtale af den skibbrudne biskops rejseledsageres samtidige død harmonerer med sagaens oplysning om Rikard Sortemester.

Spørgsmålet er så: Kan folkesagenes hartad utrolige stedsangivelser forklares som destinationer for biskop Tores diplomatiske mission? Fortæller sagn historie?

Bremen

Oprindelig sorterede alle Skandinaviens bispesæder under Ærkebispesædet Hamborg-Bremen, der kunne antage karakter af en Nordens pavestol. I løbet af 1100-tallet skrumpede Bremens domæne ind i takt med Roms velsignelse til oprettelsen af selvstændige ærkebispesæder i Danmark, Norge og Sverige.

For at kompensere for tabet opdyrkede Ærkebisp Hartwig II af Bremen nye missionsmarker i Baltikum. 1186 havde han

udsendt Meinhard, en munk fra Bremenstiftet, til Yxkull i Livland, idag en provins i Letland ved Riga-bugten, der lige siden vikingetid var porten ind til det store russiske marked. Yxkull blev et tysk stift med Meinhard som biskop.

Med denne påbegyndte kolonisation af Baltikum lagde Bremen sig ud med Danmark, der under kong Valdemar den Store havde tilstræbt et dansk handelsmonopol på Baltikum og Rusland gennem oprettelse af et »broderskab og selskab« af danske købmænd, som Valdemar med betegnelsen »Sct. Knuds-gilde« havde forlenet med det skær af hellighed, der udstrålede fra hans helgenkårede far, Knud Lavard.

I et privilegiebrev til Knudsbrødrene, udstedt af Valdemars søn og efterfølger, Knud VI (opkaldt efter farfaderen) på et tidspunkt mellem hans tiltrædelse 1182 og 1192, tager den danske konge højtideligt alle medlemmer af det valdemarske handelskompagni under sin beskyttelse. Herefter var den der vovede sig ind på østersømarkedet ikke blot en konkurrent til Knudsgilde-købmændene; han var oppe imod den danske kongemagt, ja den danske konge i egen person.

1191 udvidede Knud VI, under dække af et korstog mod de finske hedninge, sit kgl. handelsselskabs interessesfære til kysten ved Porvoo (Borgå, øst for Helsingfors), lige over for Estland, som svenske forskere mener, Knud forberedte erobringen af med støttepunkt i Porvoo, der var sidste led i en kæde af danske Knudsgilde-støttepunkter fra Sjælland over Skåne, Øland og Gotland mod øst.

Udbygningen af Knuds handelsorganisation nordover, med Knudsgilder i det egentlige Sverige, og den bestandige pukken på danske rettigheder i Viken, egnen omkring Oslo-fjorden, hvor Valdemar den

Store sågar på et tidspunkt havde ladet sig udråbe til konge, havde ført til en alliance mellem Sveriges kong Knut Eriksson og Norges kong Sverre, der giftede sig med en søster til Knut Eriksson.

Med Knud VI i truende nærhed af Bremens missionskoloni havde Ærkebiskop Hartwig fået fælles fjende med Sverige og Norge. I alliance med skandinaverne ville Bremen kunne holde Danmark stangen i Baltikum. To dødsfald i 1196 kan yderligere have motiveret den tilnærmelse mellem Sverre og Hartwig af Bremen, som bisp Tore på Sverres vegne kan have foreslået den tyske ærkebisp på vejen hjem fra Rom, nemlig Meinhard, Hartwigs missionsbiskop i Livland, og Sverres forbunds-fælle, kong Knut Eriksson af Sverige.

En gammel kurre på tråden mellem Hartwig og Sverre har hurtigt kunnet glat-tes ud: den Valdemar Knudssøn, der som biskop på et tidspunkt havde fordrevet Hartwig fra ærkebispesædet i Bremen, men som i 1192 havde fået militærhjælp fra Sverre og Knut Eriksson til i Nordjylland at kunne proklamere sig selv som mod-konge til Knud VI, var forlængst sat ud af spillet og i dansk fængsel. Episoden havde skaffet Sverre og Hartwig endnu en fælles modstander i Paven, som i mistillid til Ærkebisp Hartwig ihærdigt søgte af få bisp Valdemar frigivet.

Børglum

Ligesom sagnets skibbrudne biskop kan bisp Tore af Hamar have haft ærinde til Børglum. Ærindet har ikke været at blive biskop af Børglum, men at sikre sig en forbundsfælle til Sverre i den siddende Børg-lumbisp, Thrugot, der overtog embedet ca. 1185 og bestyrede det til henimod 1219.

Historikerne ved kun lidt om ham, men formoder at han tilhørte den magtfulde jyske Thrugotslægt hvis fornemste navn var Ærkebisp Eskil, Absalons forgænger. Thrugot'erne stod i modsætningsforhold til valdemarklanen lige siden Valdemar den Store drev Eskil i landflygtighed, fordi denne nægtede at ophøje Valdemars far Knud Lavard til helgen og salve hans den-gang unge søn, den senere Knud VI, som Valdemars efterfølger og derved bifalde Valdemars indførelse af arvekongedømmet i Danmark.

Bisp Thrugot må have delt Sverres ube-hag ved valdemarklanens nulevende navne, Knud VI, Ærkebisp Absalon og Abbed Vilhelm af Æbeltoft i Nordsjæl-land:

Kort efter sin tiltrædelse som bisp ved Børglum, hvis domkapitel og kloster til-hørte præmonstratenserordenen som Eskil havde givet indpas i Danmark, blev Thru-got i et brev fra Abbed Vilhelm i en skole-mesteragtig tone kritiseret for ikke at leve op til sin biskoppelige pligt: klosterlivet i hans stift var præget af slendrian og plettet af usømmelig adfærd!

1187, da Ærkebisp Absalon indkaldte landets bisper til en synode i Lund for at harmonisere gudstjenesteordningen i den danske kirke, mødte Thrugot ikke op.

Og da bisp Valdemar Knudssøn 1192 med militær assistance fra Sverige og Sverre udråbes til konge – et slag i ansigtet på Knud VI – så sker det i Nordjylland og efter alt at dømme med Børglumbispens (stiltiende) accept.

Tilnærmelsen mellem Sverre og bisp Thrugot af Børglum kan være sket et par år forinden, da et dansk korstog til Jerusa-lem, som Absalons bror først havde agite-ret for, endte med at blive et nordjysk pro-jekt med deltagelse af den velhavende Pe-

der Palnesen fra Thy og Sven Torkilsen fra Thrugotslægten, anført af nordmanden Ulf af Loufnes, der var Sverres nære rådgiver og vagthund ved Kungälv. For forberedelserne stod bisp Thrugot af Børglum.

Inden afrejsen mødtes man i Tønsberg. Her lå præmonstratenserordenens norske kloster, som Børglum stod i nær kontakt med, og hvor Sverres bror, Erik, tilbragte sidste del af sit liv. Sven Torkilsen benyttede Norgesopholdet til at få talt ud med Sverre. Sven havde givet husly til en af Sverres førende modstandere, Simon Kåresøn, som siden havde angrebet netop Tønsberg med base i Nordjylland. Sverre tilgav Sven, fordi han var kommet til ham, og omfattede siden Sven med næsten større varme end de andre korsfarere, som det fortælles i skriftet om Danernes færd til det hellige Land, skrevet anonymt, men formentlig af en munk fra præmonstratenserklostret i Tønsberg.

Simon Kåresøn faldt 1189, men forsøgene på at styrte Sverre fortsatte. For Sverre var det afgørende vigtigt af få Børglumbispen til at vende sig mod brugen af netop hans stift som norsk oprørsbase understøttet af Sverres og Thrugot fælles modstandere, Absalon og Knud VI.

Som punkt 2 på den dagsorden, Sverre kan have givet bisp Tore med til et møde med bisp Thrugot kunne tænkes et forslag om et korstog i alliance med Ærkebispen af Bremen, nemlig til det af Knud VI truede Estland, hvor den danske mission var indledt af – Eskil...

Antwerpen

Folkesagnets angivelse af Antwerpen som udrejsehavn er i overensstemmelse med de faktiske forhold i middelalderen.

I korstogstiden var Antwerpen den tredje vigtigste by i Flandern efter Brugge og Gent, og et af det europæiske fastlands mest benyttede udskibningssteder, endemål og udgangspunkt for en pilgrimsrejse eller romafærd som den, f.eks. bisp Tore af Hamar var sendt ud på.

Tore kunne på hjemvejen fra Rom ad de kendte og anbefalede veje over alperne til Basel og Köln og derfra nordover ad Rhinen, have valgt at sejle ud via frisiske handelsbyer som Stavoren eller den hyppigt brugte Deventer.

Det rige Antwerpen var imidlertid kendt for een ting: her kunne man låne penge. Og penge, det var hvad Sverre havde brug for.

England

År 1200 forbyder Pave Innocentius i et brev Englands ærkebiskop, Hubert af Canterbury, fremover at tage imod gaver fra den bandlyste kong Sverre af Norge.

Året forinden havde Hubert kronet den afdøde Richard Løvehjertes bror, John uden Land, til konge af England (1199-1216). I de engelske regnskaber for 1201-02 ses at John har sendt kong Sverre hjælpetropper af læderhalse-typen, bl.a. ridende bueskytter; John betalte overfarten til Norge sommeren 1199 eller 1200.

Hvem der som Sverres udsending har bragt denne aftale (om et forbund?) istand, vides ikke. Mit bud er Tore af Hamar, der kan have været i England i 1196 eller 1197, på vejen hjemefter fra Rom, muligvis via Antwerpen.

Som biskop har Tore været på bølgelængde med Ærkebisp Hubert, som på det tidspunkt i praksis regerede England i Richard Løvehjertes fravær. John, som broren officielt havde udpeget som sin efter-

følger på tronen, var som kontroversiel politisk skikkelse et modstykke til Sverre og oplevede siden ligesom Sverre at blive lyst i band af Paven.

John har næppe kunnet forhandle på latin, og Tore har næppe kunnet tale engelsk – men det kunne formentlig hans rejseledsager Richard Sortemester, som norske historikere antager var englænder.

Folkesagnet, der taler om at den skibbrudne biskop i Bispegraven kom fra England, kan altså tale sandt.

Når et af sagnene derimod vil gøre ham til englænder, husker sagnet forkert: det forveksler bisp Tore med hans formentlige engelske rejsekammerat Richard Sortemester, eller med en senere biskop af Hamar, nemlig bisp Gilbert, som var indfødt skotte.

At det ikke er bisp Gilbert der ligger i Bispegraven i Sjørring, står fast. Gilbert

døde i 1287 og blev begravet i England, ved Karmeliterklostret i Norwich.

Forvekslingen med Gilbert er så meget mere forståelig som han i lighed med Tore blev sendt til Rom af den norske konge (Haakon Haakonsson), tilmed efter rådslagning med en Richard (biskop af Suderøerne).

I tid ligger bisp Gilbert af Hamar betydeligt tættere på Den sorte Døds tid end Tore, og forvekslingen kan således være med til at forklare sagnene om bispen og den sorte pest.

Irland

Selv det helt usandsynlige i sagnet, der vil vide at bispen, der forliste på kysten af Thy, var undervejs fra England til Irland

for at blive biskop dér, får sin forklaring, når vi forstår at bisp Tore af Hamar, formentlig engang i løbet af senmiddelalderen, i sagdannelsen er blevet erstattet af bisp Gilbert af Hamar.

Den mand der om nogen skabte middelalderens irske kirke, var en munk fra Rouen. 1106 blev han gjort til biskop i Limerick, en nærmest skandinavisk by i Irland på den tid. Hans navn var – Gilbert.

Og for at gøre forvirringen total, som har ført til det usandsynlige sagn, så kan bisp Gilbert af Hamar have været på tale som biskop i Limerick, blot henved 300 år senere, da han sammen med kong Haakon af Norge befandt sig til søs mellem Skotland og Irland, og blev opsøgt på skibet af nordboere fra Limerick, der ønskede at få Limerick lagt ind under Norge.

En anden mulighed for sagnets opståen er, at John uden Land ikke var helt uden land på det tidspunkt, bisp Tore kan have opsøgt ham; selvom John ikke var konge af England havde han dog – Irland.

Pest eller giftmord?

Blev bisp Tore, som påstået af kong Sverre, offer for et giftmord?

Tanken er ikke så farverig som den lyder i vore øren. Sverres enke, Magret, måtte to år efter Sverres død flygte til Sverige, anklaget for giftmord på sin stedsøn, kong Haakon Sverresøn, der døde 8 dage efter julegildet: *»Da var hans legeme blåt og opsvulmet, så det næsten ikke lignede et menneske«*.

Om skåningerne skriver Absalons efterfølger som ærkebiskop i Lund, Anders Sunesen: *»Folket i vore bygder har let til at dræbe«*. Om blodhævnen, som endnu ved hans tiltrædelse 1202, praktiseres som kol-

lektivt ansvar og pligt i højere kredse, siger han: *»Kloge folk lægger altid mere vægt på, at (familie-) navnet er upletet og æren genrejst, end på en bod i penge«*.

Der kan have deltaget hævntrøstende slægtninge til norske eller danske faldne i oprøret mod Sverre i det selskab i Danmark, hvorunder der ifølge Sverre skulle være kommet gift i bisp Tores drik.

Nu understreger Sverre at gildet fandt sted hos en præst, i så fald vel hos Sjørringpræsten. Kan vi frikende ham for Sverres mistanke, ja anklage, for giftmord?

Hadet til Sverre i gejstlige kredse var stort. I modsætning til Anders Sunesen, der ikke mente man bør gøre oprør mod en *»ond«* regent (*»Skaberen kan i sin vrede en drot give magt over folket, straffe dets synd og det give til pris for en løgner og hykler«*), så ville Absalon have Sverre styrtet fra tronen i Norge, hvis forhold han sammen med Abbed Vilhelm, der kaldte sig *»Kristi stridsmand«*, ubeføjet blandede sig i.

Sverres hovedmodstander fra og med sommeren 1196, Oslobispen Nikolas, synes ganske enkelt at have villet udslutte synden ved at udslutte synderen, Sverre, på trods af bandlysningens formål som ikke var at udslutte, med forbedre synderen. Han beordrer sin forbløffede oprørshær at afbrænde Bergens kirker; Sverres folk havde gjort dem urene: *»siden bandlyste mænd havde været inde i dem«* var de *»ikke mere hellige end andre horehuse!«*

Bisp Tore har, pestramt eller ej, været anset som en uren smittebærer i det danske højgejstlige hovedkvarter for krigen mod Sverre, en krig som for d'herrer Absalon, Vilhelm og Nikolas var en hellig krig. Bisp Nikolas, som havde søgt og fået tilgivelse hos sin norske ærkebisp i dennes danske exil hos Absalon for sin (tvungne) delta-

gelse i kroningen af Sverre, havde med egne ord udskiftet bispehuen og bispestaven med stålhue og sværd, som han efter Pavens bud ville bære mod Sverre, »indtil du er dræbt eller drevet af dit rige« – hans budskab til Sverre 1196 ifølge Sverres Saga.

Folkesagnene, for hvem et giftmord ville have været gefundenes Fressen, synes at frikende Sjørringpræsten. Ikke eet taler om gift som bispens dødsårsag som de fleste opgiver som en pestsygdom. Men har vi efterretning om pest i Italien på den tid?

Det har vi. Den tyske kejser Heinrich VI dør under et Italiensophold den 28. september 1197 som følge af en »tyfuslignende epidemi«.

Bisp Tore af Hamar døde den 31. august. Dagen er indført i dødebogen i hans

gamle kloster i Paris, St. Victor. Årstallet: enten 1196 eller 1197.

En smitsom italiensk tyfus kan altså være den historiske sandhedskerne i det thylandske folkesagn om den store europæiske Sorte Død.

Hvorfor Sjørring?

Hvorfor blev den skibbrudne biskop begravet i Sjørring, inde i landet, når strandingen ifølge sagnene skete ved Torup i Vang sogn, på vestsiden af Thy?

Vang sogn har lidt stærkt under sandflugt. Annekspræstegården i Torup der dengang kan have været et selvstændigt sogn, var allerede 1596 flyttet østover 3 gange. Hvis der har stået en kirke her omkring 1200, kan den have været ude af drift. I Vang var der ifølge J. B. Løffler, der synes at have oplysningen fra Pontoppidan, ingen kirke: man begravede ligene ved Sjørring Kirke, der var en af thyboernes mest ansete såkaldte fjerding-kirker.

Men hvorfor skulle bisp Tore af Hamar udtrykkeligt have bedt om at blive ført til Sjørringpræsten? Som augustiner skulle man have forventet af ham at han ville til augustinerklostret i Vestervig.

Det ville have været at gå i løvens hule: kannikerne ved Vestervig-kirken stod i intimt bøn-fællesskab med Sct. Laurentius-kirken i Lund, Ærkebisp Absalons hovedsæde!

Hvem designede Bispegraven?

Bisp Tore af Hamar var ved sin død i 1196/97 lyst i band af Pavens, ligesom Sverre var det endnu ved sin død i 1202.

At den gravlagte i Sjørring Bispegrav var bandlyst, mener jeg kan aflæses på gravmonumentets billedtale. Følger vi »Danmarks Kirker«, så kan de to skikkelser på den trekantede gravsten – bispen og den bevingede figur – ses som helgen og engel, de lodretstående plantelignende relieffer med kors imellem, anbragt på gavlstene rundt om graven, som kærter eller lys.

Netop disse symboler genfinder jeg i en af de gamle middelalderlige bandlysningsformularer, hvori det hedder:

»Vi udstøder ham og forbander ham og skiller ham fra Guds hellige kirkes tærskler, så at han ikke skal have nogen del i Gud, og ikke i hans engle, og ikke i hans helgener!«

Under den udtalte bandlysning skal 12 præster, lig de 12 apostle, stå med brændende kærter i hånden. På ordene:

»Således skal hans lys udslukkes i evigheders evighed!«, skal de kaste kærterne til

jorden og træde flammen under hæl. Den bandsatte regnes herefter for en hedning.

Hvis det er rigtigt at Sjørringgravens udsmykning hentyder til bandlysnings-ritualet, så er det slående at gravmonumentets billedtale taler imod forbandelsen: den gravlagte bandlyste får del i Guds engle og Guds helgener, ligesom kærterne *ikke* vender ned, men op, dvs. den afdøde bør regnes for en god kristen hvis lys skal flamme i evigheders evighed!

En så raffineret tale, en så subtil replik forudsætter et beundringsværdigt »dybtgående kendskab til kirkens ritualer, symbolsprog og formalia i det hele taget«.

Ordene jeg her citerer, er sagt af en moderne nordisk historiker, Olafia Einarsdóttir – om Sverre, konge og præst. Stridsmand og humorist.

Manden, der talte Rom midt imod.

KILDER:

En biskop fra England: Pontoppidan citeret i J. B. Løffler: »Bispegraven« paa Sjørring Kirkegaard, Aarbøger f. Nordisk Oldk. og Hist., 1877.

En biskop fra Bremen: Rogert, i Danmarks Kirker, Tisted Amt, 1. Halvbind, 1940, s. 393.

Pest-sagnene: Danske Sagn, bind IV, s. 556 f, 2. udg., 1980.

Eller blev han dræbt?: Thiele, 1968, I, s. 142.

Bisp Magnus af Vendel?: Langebek og Suhm, i Løffler: »Bispegraven« s. 91 f. Adam af Bremen, se evt. ny-oversættelsen v. Allan A. Lund, Wormianum 1978, s. 26.

Bisp Mule af Oslo: Skiby-kroniken, her citeret efter Løffler, 1877, s. 95 f.

De hårde kendsgerninger: Løffler, 1877, s. 87, 94, 96-99.

Slet ikke nogen biskop?: Bolt-Jørgensen: Sjørring Kirke – gennem 800 år, Sjørring 1997, s. 16, og Thisted Dagblad 2.8.2000. Løffler, 1877, s. 91, note 2, s. 85.

Sankt Nikolaus: Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNMM), 1981, bd. 12, spalte 288 f. (Skt. Nikolaus fremstilles gerne som biskop med biskophuen, mitraen, på hovedet og biblen under armen, som bispen på Sjørringrelieffet. »Bispen« på Gesing-gravstenen bærer ikke mitra. Middelalderens billeder af Nikolaus sammen med en kirkes stifter, viser gerne stifteren som mindre end helgenen, ofte ydmygt knælende for Nikolaus. Endelig kan bisper lade sig afbilde f.eks. på deres segl, som Nikolaus med mitra og bibel i hånd samt bispestav, jfr. bisp Radulf af Ribe 1163-71, se N. Skyum Nielsen: Kvinde og Slave, 1971, s. 176).

Englen med de fire vinger: Andreas Sunesen, se Steen Ebbesen (red.): Anders Sunesen, 1985, s. 120, og KLNLM, bd. 20, sp. 529 Ånglar. Keruber, i Malcolm Godwin: Engle – en truet art, 1995, s. 26-30.

Bisp Tore af Hamar: Sverres Saga, Norges Kongesagaer 1914-udgaven ved Gustav Storm og Alexander Bugge, bd. III, Kristiania 1914, især s. 133-138 med Bugges fodnoter. Om Sverres konflikt med Rom og den danske støtte til Norges ærkebisp i konflikten, se Knut Helle: Norge bliver en stat, Universitetsforlaget, Bergen 1974, s. 85-93; Fredrik Paasche: Kong Sverre, Kristiania 1923, s. 166-191; Lauritz Weibull: Skånes Kyrka, Kbh. 1946, s. 148; Olafia Einarsdóttir: Sverrir – præst og konge, i: Middelalder, metoder og medier, Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981, s. 67-93. Om pave Celestins sejhed, Horst Fuhrmann: Deutsche Geschichte im hohen Mittelalter, 2. udg., Göttingen 1983, s. 205 (»Im Sommer 1196 verhandelte Heinrich VI in Italien mit dem damals neunzigjährigen Papst Cölestin III, einem zähen Partner«). Om kardinal Fidentius, Weibull 1946, s. 149, der mener at kardinalens besøg i Danmark, som Abbed Vilhelm beklagede sig over, havde at gøre med forholdene i Norge, hvorimod udgiveren af Sverres Saga, 1914, Alexander Bugge, fastslår s. VII og 138, at kardinalen i modsætning til hvad sagaen hævder, ikke rejste sammen med bisp Tore eller døde sammen med ham. Fidentius forlod Rom efter 25. juni 1196 og døde 19. februar 1197, formentlig i Lund, hvor han blev begravet – og hvor han efter min mening han have forhandlet med Ærkebisp Absalon om frigivelsen af Knud VI's politiske fange, bisp Valdemar.

Bremen: Om Knudsgilderne og dansk østersøpolitik, se Curt Wallin: Knutsgillena i det medeltida Sverige, Stockholm 1975, især kap. 9-12, og Danmarks Historie, I, Gyldendal, 1977, kap. 143; Medeltidens ABC, Statens historiska Museum, 1985, opslag Lettland, Meinhard, Yxkull. Biskop Valdemars konge-proklamation i Nordjylland, Danmarks Historie, I, 1977, kap. 152.

Børglum: Om bisp Thrugot og Vilhelm, Tore Nyberg: Børglum Bispedømme i middelalderen. Lokalhistoriker Gert Jensen, Børglum, mundtlig medd. Om det dansk-norske korstog, se Beretning om danernes færd til det hellige Land, Skrifter udgivne af Selskabet til historiske kildekrifters oversættelse, 1901, og Paul Riant: Skandinavernes Korstog, 1868, s. 401. – Blev bisp Tore af Hamar som en anden Ezekiel sendt til de landflygtige norske biskopper i Danmark for at overtale dem til at adlyde deres herre, Kong Sverre, og vende hjem til Norge? Skulle de mødes i Børglum?

Antwerpen: Antwerp i Encyclopedia Britannica. Rejseruten i middelalder citeret i kommentar til Beretning om danernes færd, 1901, s. 168 f.

England: Paasche: Kong Sverre, s. 181 f om kontakten til ærkebispem af Canterbury og John uden Land; Sverres Saga, 1914, kap. 174. Gilbert af Hamar, omtalt i Haakon Haakonssøns Saga og andre, Norges Kongesagaer, IV, Kristiania, 1914, s. 266 og 283.

Irland: Bisp Gilbert af Limerick, i Moody & Martin (red.): The Course of Irish History, Cork 1967, s. 118.

Pest eller giftmord: Haakon Haakonssøns Saga, 1914, kap. 6. Anders Sunesen om manddrab, i Skyum-Nielsen: Kvinde og Slave, s. 251, og Weibull: Skånes Kyrka, s. 271. Sverres anklage i Sverres Saga, kap. 128. Nikolas om Sverre, Sverres Saga, kap. 131 og 150. Heinrich VI's tyfus-død, H. Fuhrmann: Deutsche Geschichte, s. 206 (»an einer typhusartigen Seuche erkrankte und...starb«). Bisp Tores dødsdag, Sverres Saga, 14, 1914-udgaven s. 138, hvor A. Bugge i fodnoten erklærer Victor-klostrets dødebogs opgivelser for pålidelige: »Tore maa da være død 31te august 1196 eller 1197«, konkluderer Bugge.

Hvorfor Sjørring?: Vang sogn, Traps Danmark, 4. udg., bd. V, s. 379. Løffler s. 92.

Hvem designede Bispegraven?: Bandygningsformularen gengivet i Paasche: Kong Sverre, s. 175.

Fotos: Gunnar Iversen, sept. 2000.